

Açık Alan Anıt Heykel - Anıtsal Yapılarda Yenileme ve Düzenleme Örnek; Nahcivan Mümine Hatun Türbesi Açık Alan Çevre Düzenlemesi.

*Open Space Monumental Sculpture - Renovation and Arrangement of Monumental Buildings
Sample; Nahcivan Mümine Hatun Tomb Open Area Landscaping*

Naci EDİ

Arş. Gör., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
nedi@agri.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-2813-222X>

Makale Başvuru Tarihi: 25.05.2022
Makale Kabul Tarihi : 30.06.2022
Makale Türü: Araştırma Makalesi

ÖZET

Tarih boyunca uygarlıkları oluşturan toplumların kendi kültürlerini yerleşik merkezi kentlerde anıtsal heykeller veya anıtsal mimari yapılarla yansıtmaya çalışmışlardır. Bu eserleri şehirlerin en merkezi noktalarında meydana getirdikleri gibi önemli kamu, dini ve ticari merkezlerin açık alanlarını da kullanmışlardır. Zaman içerisinde bu eserlerin deforme olmalarının yanında dönemin şartlarına göre düzenlemeler yapılmaktadır. Bu düzenlemeler alanında uzman kişilerin oluşturmuş olduğu komisyonların doğrultusunda yapılması gerektiği bilinmektedir. Ancak günümüzde bu çalışmalarda yer yer problemler olduğu görülmektedir. Gerek restorasyon çalışmaları gerekse çevre düzenlemelerinde eserlerin orijinalliğine bağlı kalınmadığı ve uyum sorunlarının olduğu görülmektedir. Bu çalışmamızda yakın zamanda çevre düzenlemesi yapılan Nahcivan Mümine Hatun Kümbetini örneklem olarak araştırdık.

Anahtar Kelimeler: Açık Alan, Nahcivan, Çevre Düzenlemesi, Mimari Anıtlar.

*Open Space Monumental Sculpture - Renovation and Arrangement of Monumental Buildings
Sample; Nahcivan Mümine Hatun Tomb Open Area Landscaping*

ABSTRACT

Throughout history, societies that formed civilizations have tried to reflect their own cultures with monumental sculptures or monumental architectural structures in settled central cities. They created these works in the most central points of the cities as well as they used the open areas of important public, religious and commercial centers. In addition to the deformation of these works over time, arrangements are made according to the conditions of the period. It is known that these regulations should be made in line with the commissions formed by experts in the field. However, there are some problems in these studies today. It is seen that the originality of the works is not adhered to and there are adaptation problems in both restoration works and environmental arrangements. In this study, we researched the Nahcivan Mümine Hatun Cupola, which has been landscaped recently, as a sample.

Keyword: Open Space, Nakhchivan Architectural Monuments, Landscaping.

1. GİRİŞ

Azerbaycan'a bağlı Özerk Cumhuriyet olan Nahcivan Özerk Cumhuriyeti¹ eski çağlardan beri jeopolitik ve coğrafi konumu ile önemli bir yerleşim yeridir Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan ipek yolu üzerinde geçiş noktasında bulunması ve ayrıca sıcak bir iklime sahip olması da bu bölgede önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayıdır ki birçok uygarlıkların ve devletlerin gözdesi olmuştur. Büyük Selçuklu imparatorluğu bu gölgeyi topraklarına kattıktan sonra bu şehre ayrı bir önem vermiştir. Büyük Selçuklu döneminde kurulmuş olan dört büyük mimari ve sanat okullarının birini bu bölgeye kurmuştur. Dolayısıyla sanat ve mimarlık gelişmiştir.

Azerbaycan'ın en eski tarihi yerleşim alanlarından biri olan Nahcivan, bu yönü ile dikkati çeken şehirlerden biridir. Zengin maddi-medeniyet abideleri ile dünya medeniyeti içinde Nahcivan önemli bir yer işgal etmektedir. Nahcivan arazisinde yer alan bir grup ortaçağ abideleri sadece Azerbaycan'ın değil dünya mimarlık sanatının en güzel örneklerini teşkil etmektedir. Bunlardan Nahcivan şehrindeki Yusuf İbn Kuseyir, Mö'mine (Mümine) Hatun, Elince nehir üzerindeki Hanegâh, Çulfa şehrindeki Gülistan ve Karabağlar Türbelerini sıralamak mümkündür. Bu abidelerin varlığı ile Nahcivan'da XII – XIV asırlarda güçlü mimarlık mektebi olduğunu ve medeniyetin yüksek inkişaf ettiğini göstermektedir. Türbeler üzerindeki kitabelerden anlaşıldığı üzere, ortaçağlarda Nahcivan'da Acemi İbn Ebubekir Nahçıvani, Gemalettin Ahmed İbin-Eyyüb, Emireddin Mes'ud Nahçıvani gibi mimarların yetiştiği ve bu mimarların dünya mimarlığı içinde özel bir yerleri olduğu görülmektedir.²

Bugün birçoğu restore edilerek ayakta kalan mimari eserler vardır. Birçoğu da zamanla yıkılıp kaybolmuştur. Özellikle de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde birçok mimari yapılar ortadan kaldırılmıştır. Çalışmamızda konusunu edeceğimiz Mümine Hatun Kümbeti ve çevre düzenlemesi incelenerek yorumlar katılacaktır.

Dönemin en büyük şehirlerinden biri olan Nahcivan şehrinde merkezinde çok büyük külliye mevcut olduğu alman seyyah Alman Mimar E. Yakobstal XIX. yüzyılda yapmış olduğu incelemeler ve fotoğraflardan da anlaşılmaktadır. İldenizler döneminde yapılmış olan bu külliye içerisinde Çarşı, Cuma Mescidi, Çift Minareli taç kapı, Mümine hatun kümbeti ve konaklar mevcuttur.³ (Resim 1-2-3)

Resim-1 Cuma Mescidi Kümbet Çifte Minare, E. Yakobstal.

Resim-2 Detay

¹ Nahcivan'ın, kuzeyi ve doğusu Ermenistan ile, güneyi ve batısı da İran topraklarıyla çevrilmiş olup, kuzeybatısında yer alan Türkiye ile kısa bir sınırı vardır.

² Erol Kürkçüoğlu, Nahcivan Tarihi V-XV. Yüzyıllar, Erzurum, 2007, s.108

³ Gülnare Qanberova, NAHÇIVA'DAKİ SİVİL BİNALARIN MİMARİSİ, BAKU, 2018, S.67-68

Resim-3 Görsel betimleme

Seyyahların yazdıklarından ve fotoğraflardan da anlaşıldığına göre mimari yapıların dizaynı ve çevre düzenlemesi günün şartlarına bağlı olarak bir düzen ve hiyerarşik düzenleme içinde olduğunu görmekteyiz. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Sovyet Rusya döneminde mimari yapıların birçoğu yok edilmiştir. Azerbaycan ve Nahcivan bağımsızlığını kazandıktan sonra kendi kültürünü ve kültür varlıklarını koruma anlamında çalışmalarına devam etmektedir. Bugün ayakta kalan ve iki defa restorasyon geçiren Mümine Hatun kümbeti çevre düzenlemesi ve açık alan düzenlemeleri yapılarak turizme açılmıştır. Konumuzu oluşturan Mümine hatun kümbet çevresi açık hava düzenlemesinin bugünkü durumuna geçmeden önce Mümine Hatun kümbeti hakkında ön bilgi oluşturmak gerekmektedir.

Mümine Hatun Kümbeti:

Selçuklu Atabeyler döneminin yetiştirmiş olduğu mimar Acemi Ebubekir Oğlu Nahcivan'ını eserlerinden biri olan Mümine Hatun türbesidir. XII. yüzyıldan bölgenin en önemli şehirlerinden biri olan Nahcivan'ın şehir merkezinde büyük mimari kompleksinde yer alan Mümine Hatun Türbesi devrinin türbe mimarisini özünde yansıtan kümbetlerden biridir. Bu kompleksin içerisinde üç önemli mimari yapı bulunmaktaydı. Cuma Mescidi, Goşa (Çifte) Minare ve Mümine Hatun kümbetidir.⁴ (Foto 4)

Foto 4: XIX. yüzyılda J. Laurens Tarafından yapılan bir gravürde (Elisé Reclus, Nouvelle Géographie Universelle, VI [1981],s. 176) TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 32. cildinde, 294-297 numaralı sayfalarda yer almıştır.2006

Mümine Hatun kümbeti; taç kapıyı kuşatan kûfi hatlı tarih kitabesinde 582 Muharrem (1186) ayında yapıldığı yazılmaktadır. Usta kitabesinde ise Nahçivan'lı mimar Acemi bin Ebubekir adı görülür.⁵ Kümbet Türk mimarisinin kümbet yapılarının içinde inci tanesi gibidir. Yapısal kuruluşu, ince işçiliği, geometriksel süslemeleri ve sanatsal tasarımı ile nadide olma özelliği taşımaktadır. Bu bölgede ki

⁴ Gülnare Qanberova, Naxçivanda Maskunlaşma ve Şehersalmanın İnkişafı, Bakü, 2008, s.27

⁵ Hüseyin Yurttaş, Nahcivan Mezar Anıtlarının Türk Mimarisindeki Yeri, Dijital Makele, docplayer.biz.tr, s. 3.

kümbetler içinde en güzel ve en zarifi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nahcivan'ın konumu bakımından malzeme, Doğu Anadolu da yapılan kümbetlerden daha farklıdır. Pişmiş toprakla yapılan seramik ve çinilerle renklendirilmiş olan yapı ongen plana oturtulmuştur. Kûfi yazı stili ile ongenin her köşesinden dikey vaziyette Yasin süresi iki kere yazılmıştır. Plan bakımından II. Kılıçarslan, cenazelik bölümü ise Sultan Melik Gazi Türbesine benzemektedir. (Resim 5)

Resim 5: Mümine hatun kümbeti, Nahçıvan

Kümbet çevre düzenlemesine kuşbakışı baktığımızda (Resim 6-7) asimetrik bir geometri tasarımıyla oluşturulan çevre düzenlemesinde ana caddeye bağlayan birçok yaya geçişleri konulmuştur. Tüm alanın yüzde 60 a yakını yeşil alan olarak bırakılmıştır. Kümbetin kuzey doğusunda mümine hatun müzesi inşa edilmiştir. Kümbetin güney tarafına halı müzesi kurulmuştur. Her iki müzede tarihi bir özelliği olmayan mimari yapısında Selçuklu geleneği taşıyan geometrik tuğla örüntüsü verilmeye çalışılmışsa da tam bir bütünlük sağlanamamıştır. Kümbetin en yakınında oluşturulan ve kuzey cephesine bakan bölümde açık hava müzesi oluşturulmuştur.

Resim- 6: Mümine Hatun Kümbeti. Kuşbakışı görünüşü.

Resim-7: Detay

Açık hava müzesi içerisinde çeşitli dönemlere ait koç heykelleri sergilenmektedir.

Koç Heykeller: Türkler evcilleştirdikleri hayvanlardan bir kısmını totem (ongun) olarak kabul etmiş ve bir kısmını da sembolleştirmek suretiyle kendi kudret ve kuvvetini diğer milletlere duyurmak istemiştir. Şüphesiz bu hayvanlardan at ve koyunun "Türk içtimai" hayatında geniş ve önemli bir yeri vardır. Hele bunlardan at ve koyunun mezar anıtı olarak kullanılması, Türklerde bu iki hayvana verilen önemi bariz bir şekilde ortaya koymaktadır, Konumuz koç/koyun heykel mezar taşları olduğundan, bunun Türker'de ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını kısaca anlatmakta fayda görmekteyiz. Bugün birçok kültürümüzün menşeyini Orta Asya'ya dayandırmak mümkün olduğu gibi, koç/koyun mezar anıtlarını da Orta Asya'ya dayandırmamız mümkün görünmektedir. "Hunların asıl adının 'Kun' olduğu

ve bunun da eski Türkçe' de koyun/koç anlamına geldiği Çin kaynaklarından öğrenilmektedir. Ulu bir kavmin adı olan koyun/koç Oğuz kiliselerinde ve İslamiyet'in kabulünden sonra da cami ve mezar taşlarında yer almıştır". Ahlat'ta, Tunceli'de, Erzurum'da, Kars'ta ve Iğdır'da görülen koç/koyun mezar anıtları, bu durumun en canlı örnekleridir. Gene eski Türker'de olduğu gibi, yakınlarından biri ölen kimseye başsağlığı dilemeye gidenler, ölü sahibine verilmek üzere beraberlerinde koç/koyun götürürlerdi. Bugün Türkmenistan ve Kazakistan'ın birleştiği Mangışlak bölgesinde yaşayan Türkmenler bu geleneği devam ettirmekte ve mezarlarına koçbaşları koymaktadırlar. Anadolu'da ise, Dersim/Tunceli'de yaşayan Alevi-Zazalar ile Iğdır'ın Karakoyunlu ilçesindeki yerli Şii Caferi Türkeri'nin, Orta Asya geleneğinin bir devamı niteliğinde mezar anıtı olarak, ölen erkekse koç, kadınsa koyun heykeli diktikleri araştırmalarımız neticesinde tespit edilmiştir.⁶ (Resim 8-9)

Resim 8: Koç heykeli Tiflis, Gürcistan Tunceli

Resim 9: Koç Mezar taşı, Pülümür, Tunceli

Orta Asya'dan itibaren Ege denizine kadar Türklerin ayak bastığı birçok coğrafyada koç –koyun heykelleri görülmektedir, özellikle doğu Anadolu'da, Kafkas bölgesi Gürcistan, Ermenistan Azerbaycan, Nahcivan ve İran da yoğunlukla görülmektedir. Türk mezarlarında koç heykelleri önemli bir yer tutmaktadır. Üzerindeki geometrik desenler ve figüratif kabartmalar (rölyefler) anlam taşımaktadır.

Konumuz olan Mümine hatun çevre düzenlemesi içerisinde yer alan açık hava koç-koyun heykel müzesinin düzenleme ve konuşlandırmasını aşağıda açıklamaya çalışacağız. Resim (10-11)

Resim-10: Açık Hava Müzesi, Koç heykel figürleri Nahcivan.

Resim-11: Detay

⁶ Timur SİLİ, Bir Orta Asya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezar taşları, bilig-1/Bahar'96, s.61

Açık hava müzesinin kuzey kanadını kaplayan duvar, Türk mimarı yapı sistemine uygun bir şekilde yapılmıştır. Mukarnas kemer tonozlu kapı ve pencere stili şeklinde uygulanmıştır. Yarım ay şeklindeki duvar yapı bakımından koç figürlerine uyum sağladığı düşünülebilir, ancak simetrik unsurda verilen ardışık yapılaşma asimetrik bir oluşumla daha güzel ve bütünleyici olabilirdi. Bunun yanında tek dize mukarnas verilmektense sütunlu taç kapı girişleri de verilebilirdi.

Kümbetin doğu yakasında ana caddeye bağlanan giriş yolu düzenlemesi sağlı sollu sütunlar yerleştirilmiştir. Yerleştirilen bu sütunlar hem renk açısından hem biçim açısından bulunduğu bölgenin kültürel ve mimari yapısına uygun olmadığı görülmektedir. Bu tarz düzenlemelerin proje ve değerlendirilmesi bir kurul tarafından verilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan kurulda bulunan sanat tarihçi, mimar, heykeltıraş vb. kişilerin tarihsel dokudan kültürel yapıya kadar incelenip projenin uygulamasına karar vermek gerekiyor. Buradaki çevre düzenlemesinde de bu hassasiyetin gösterilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla şehir merkezleri veya merkez dışında yapılacak olan açık alan çalışmalarına özen gösterilmesi gerekmektedir. Avrupa'da ve Amerika'da bu tür çalışmaların örneklerine baktığımız zaman konulan her figürün, nesnenin, oluşumun ve düzenlemenin mutlak bir anlamı vardır. Böyle bir düzenlemenin çevre, kültürel, sosyoloji, tarihsel, coğrafya, dini vb. durumlar göz önünde bulundurularak tasarım ve uygulaması gerçekleştirilmelidir. Yukarıda bahsini ettiğimiz kümbete giden seyir yolu üzerindeki sütunlar bu bakımdan hem kültürel tarihin mimari dokusunu bozmuştur hem de çığ kalmıştır. (Resim 12-13)

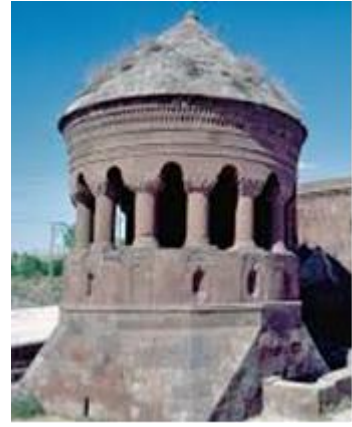
Resim 12: Sütunlu yol Mümine Hatun Kümbeti (Kaynak: Kadriye Saka)

Resim 13: Detay

Türk sütun sistemi daha farklıdır. Eğer sütunlu bir yol yapılacaksa bu tarihi dokuya ve kültürel yapıya uygun olmalıdır. Türklerde sütun, yerleşik hayatı geçtikten sonra fetih ettiği yerlerde kendi kültürü ve daha öncesinde ki yerleşik kültürle sentez yaparak mimaride kullanmaya başlamışlardır. Selçuklu dönemi ve onun öncesi Karahanlı'lar ve Gazneli'ler de başlayan mimari üslup Anadolu Selçukluları ve Osmanlı devleti ile devam etmiştir. Çalışmamızın konusunu oluşturan bölge büyük Selçuklu döneminden sonra İlhanlılar, Çarlık Rusya'sı ve Sovyet Rusya'sı altında kalmıştır. Sovyet Rusya'sı dışında günümüze kadar Türk geleneğinde mimaride bağımsız sütun uygulamalarına çok az yerde karşılaşıyoruz. Selçuklularda beylikler döneminde tek sütun olarak birkaç tane örneği bulunmaktadır. (Resim-14-15)

Resim-14: Çifte Minareli Medrese ve detay, Erzurum Ahlat

Resim-15: Bayındır Kümbet

Osmanlı devleti döneminde bu durum biraz daha farklıdır. Genelde cami içi ve avlu bölümlerinde bağımsız ve bütün bir taş-mermer-granit şeklinde görmekteyiz. Osmanlı öncesinde daha önce yukarıda bahsini ettiğimiz gibi mimariye bitişik sütunlar genelde tonuz şeklinde veya yüksek kabartma şeklinde pışmış toprak ve taştan yapılmıştır. (Resim 16-17-18)

Resim-16: Harrekan Kümbeti İran

Resim-17: Divriği Medresesi Sivas

Resim-18: Ulu cami Erzurum

Yine sütun başlıklarındaki geometrik yapı ve düzenleme daha farklıdır. Tabi Yunan, Bizans ve Roma üsluplarından da esintiler vardır ancak bu bölgede özellikle sütunlar genelde mimariyle bir bütün sarmal, altıgen veya daire şeklinde görülmektedir.

Bu bakımdan buraya yerleştirilen sütunlar bu anlamda çevre düzenlemesini bozduğunu düşündüğümüz gibi sanatsal ve mimari açıdan da doku uyumsuzluğu ortadadır. Malzeme ve biçimsel ayrılık yanında kütleli aykırılıkta bariz bir şekilde karşımıza gelmektedir. Oysa açık hava müzesi şeklinde yapılan koç müzesinin arka fonunu oluşturan duvar ve makarnası kapı pencere biçimlemeleri hem malzeme açısından hem de motif ve şekil anlamında tarihi dokuyu barındırmaktadır. Yine aynı şekilde halı müzesinin mimarisi daha sonraki dönemlerde yapılmasına rağmen biçimsel bir uyum olmasa da malzeme ve renk bakımından bir uyum sağlanmıştır. Bina mimari açıdan Osmanlı son dönem mimarisi ve Cumhuriyetin ilk dönem mimarisini andırmaktadır. Burada da yine bir Türk mimari geleneği görülmektedir.

Konumuzu oluşturan Mümine Hatun kümbeti ve çevre düzenlemesi, Azerbaycan'ın Ekim 1990'da bağımsızlığını kazanınca, Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde bağımsızlığına kavuştuktan sonra ülkede kalkınma seferberliği de başlamıştır. Ancak kültürel varlıkların restorasyon ve düzenlemeleri daha sonraları başlamıştır. Alt yapı çalışmalarının ardından tarihi ören yerlerinin hem restorasyon hem de çevre düzenlemeleri genelde 2000'li yıllardan sonra başlamıştır. Mümine Hatun kümbeti 1998 de UNESCO dünya mirası aday listesine alındıktan sonra, önce restorasyonu 2010 yılında

gerçekleştirilmiştir. Ardından çevre düzenlemesi Bu çalışmayı Özerk Cumhuriyetin Kültür Bakanlığı (Mədəniyyət Nazirliyi) tarafından Nahcivan Devlet Üniversitesi ve Akademiya da bulunan sanatçı, mimar ve sanat tarihçilerin oluşturduğu komisyon tarafından tarihi geleneksel yapıya bağlı kalınarak restorasyonun düzenlemesi özel bir firmaya (Gemi Qaya Holding) verilerek yaptırılmıştır. Çevre düzenlemesinin bir kısmı da yine aynı firmaya verilerek yaptırılmıştır. Ardından 2017 tarihinde yine başka bir firma tarafından eklemeler yapılmıştır.

2. SONUÇ

Kentleri oluşturan önemli yapılar ve düzenlemeler bir toplumun kültürel yansımasıdır. Geleneklerine bağlı kalması ve çağın gerektirdiği sanatsal gelişimlere ayak uydurması toplumların yönetimi tarafından göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Bu bakımdan çevre - açık hava düzenlemeleri ve restorasyon çalışmaları da bir toplumu oluşturan unsurlardan yararlanmak ve yola çıkılması gerekmektedir. Toplumun coğrafi, sosyolojik, tarihi, sanatı ve ekonomi verileri göz önünde tutularak tasarım ve uygulama bu şekilde olmalıdır. Düzenlemenin aykırı ve uyumsuz kalmaması açısından yukarıdaki maddeler çok önemli olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Kürkçüoğlu, E. (2007). Nahcivan Tarihi V-XV. Yüzyıllar, Erzurum.

Qanberova, G. (2018). Nahçıva'daki Sivil Binaların Mimarisi, Bakü.

Qanberova, G. (2008). Naxçıvanda Maskunlaşma ve Şehersalmanın İnkişafı, Bakü.

https://earth.google.com/web/search/nahcivan/@39.19751897,45.39433732,819.2793232a,82975.72263946d,35y,0.0014305h,0t,0r/data=CnMaSRJDCiUweDQwMTQyZTczMDdkMTBIYTU6MHhiY2Q3NGZjMDdkOWFiMmJkGVotC4G3mUNAIXlscMdAtEZAKghuYWhjaXZhbnhGClAEiJgokCUaRHKLApERAEaM6ljJg90BAGRC_A_Z9-khAIQCATD7kvT1A

Yurttaş, H. Nahcivan Mezar Anıtlarının Türk Mimarisindeki Yeri, Dijital Makele, docplayer.biz.tr, s. 3.r'96, s.61.

Saka, K., Nahcivan Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğrencisi (Kaynak Fotolar)

Sili, T., Bir Orta Asya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezar taşları, bilig-1/Baha